

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

LEGISLATIVE GUARANTEES OF SOCIO-ECONOMIC RIGHTS AND FREEDOMS AND CITIZENS IN UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS

Максимович Р.О.,

аспірант кафедри конституційного права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу юридичного змісту поняття «гарантії» соціальних та економічних прав і свобод людини та громадянина в Україні. Досліджуються наукові погляди українських і російських учених щодо розуміння сутності й визначення поняття нормативно-правових гарантій соціальних та економічних прав і свобод людини та громадянина. Аналізується механізм реалізації зазначених гарантій у законодавстві України.

Ключові слова: гарантії, нормативно-правові гарантії, соціальні й економічні права і свободи людини, онституційно-правовий механізм захисту прав і свобод людини.

Статья посвящена теоретико-правовому анализу юридического содержания понятия «гарантии» социальных и экономических прав и свобод человека и гражданина в Украине. Исследуются научные взгляды украинских и российских ученых относительно понимания сущности и определения понятия нормативно-правовых гарантий социальных и экономических прав и свобод человека и гражданина. Осуществляется анализ механизма реализации указанных гарантий в законодательстве Украины.

Ключевые слова: гарантии, нормативно-правовые гарантии, социальные и экономические права и свободы человека, конституционно-правовой механизм защиты прав и свобод человека.

The article concentrates on the theoretical and legal analysis of legal meaning of concept “guarantees” of social and economic rights and freedoms of the person and of the citizen in Ukraine. Scientific views of Ukrainian and Russian scientists regarding understanding of the meaning and definition of regulatory guarantees of social and economic rights and freedoms of man and citizen are examined within this article. Also there is analysis of mechanism of the implementation of indicated guarantees in the Ukrainian legislation.

Key words: guarantee, regulatory guarantee, social and economic rights and freedoms, constitutional and legal mechanism of protecting human rights and freedoms.

Актуальність теми. Питання гарантій соціальних та економічних прав і свобод людини й досі залишається актуальним для юридичної науки, адже не має однозначного тлумачення, єдиного розуміння як у теорії, так і на практиці. Ця проблема знаходиться в полі постійної уваги органів держави, посадаючи чільне місце в їхній діяльності, учених-юристів, правознавців, а також громадськості. У сучасному світі демократичність правової системи, до якої належить Україна, значною мірою зумовлена тим, яке місце посідає в ній особа, як гарантуються її соціальні та економічні права і свободи.

Значна кількість наукових праць має загальнотеоретичне спрямування й зосереджена на темі конституційно-правових гарантій загалом. Невирішеними раніше частинами загальної проблеми, яким присвячується стаття, можна зазначити недостатній ступінь дослідження особливостей нормативно-правових гарантій соціальних та економічних прав і свобод людини та громадянина в Україні, а також механізму їх реалізації.

Теоретичною основою статті є праці й наукові розробки стосовно питання нормативно-правових гарантій фахівців у галузі теорії держави і права, а також конституційного права, а саме: М. Вітрука, Т. Заворотченко, Є. Захарова, О. Марцеляка, Н. Матузова, В. Погорілка, П. Рабіновича, Е. Регушевського,

О. Скакун, В. Скоморохи, В. Кампо, Л. Коваль, Є. Кубко, А. Колодія, О. Кудрявцевої, І. Магновського, А. Ткачука, Ю. Тодики, В. Тихого, О. Фрицького, Ю. Шемшученка та інших.

Метою статті є вивчення системи нормативно-правових гарантій соціальних та економічних прав і свобод, а також визначення їх місця й ролі в конституційно-правовому механізмі їх захисту.

Виклад основного матеріалу. Захист соціальних та економічних прав і свобод людини є однією з важливих функцій правової, соціальної й демократичної держави, яка прагне забезпечити достойний рівень життя своїх громадян. Сьогодні в період фінансово-економічної кризи громадяни України, як й інші особи, що проживають на її території, потребують захисту державою їхніх соціальних та економічних прав. Важливою гарантією забезпечення цих прав (як й інших видів прав) є їх нормативне закріплення в законодавстві України. Щодо дефініції соціальних та економічних прав людини, то в учених немає єдиного підходу до розкриття їхнього змісту й системи. У межах статті будемо дотримуватися поглядів Ю. Рижук, яка визначила економічні права як «законодавчо закріплені можливості людини і громадянина брати участь у суспільному виробництві (обміні, розподілі та використанні) матеріальних та нематеріальних благ, вільно розпоряджатися результатами

своєї економічної діяльності з метою задоволення власних потреб» [1, с. 8]; О. Волкової, котра розкрила поняття соціальних прав особи як її «можливостей щодо реалізації своїх здібностей для забезпечення гідного рівня життя для себе та своєї сім'ї, здійснення трудової діяльності та в передбачених законом випадках можливостей претендувати на отримання від держави певних матеріальних благ» [2, с. 8].

Варто відзначити, що як українські, російські, білоруські, так і європейські вчені наголошують на системоутворювальному характері соціальних та економічних прав і свобод, їх взаємопов'язаності й неподільності. А центральним, інтегрувальним елементом вважають гідний життєвий рівень (добробут, соціальна захищеність) людини [3, с. 10–13; 4, с. 95–99; 5, с. 32–34; 6, с. 140–145]. Не дивно, що в радянський період сформувалася конструкція «соціально-економічні права», зважаючи на їхній взаємопохідний характер. Саме тому в межах статті ми розглядатимемо нормативно-правові гарантії щодо єдиного та взаємопов'язаного блоку прав, а не окремо гарантії соціальних чи економічних прав.

Варто також зазначити, що низка науковців отожднюють механізм захисту прав і свобод людини та громадянина з політичними, ідеологічними, організаційними й правовими гарантіями цих прав. Такої думки, зокрема, дотримуються В. Терехін, М. Марченко. Проте більшість учених, наприклад Т. Заворотченко, М. Лаврик, Є. Хазов, вважають, що гарантії є складовою механізму захисту прав і свобод людини, який поряд із гарантіями включає й інші елементи. Ми теж розрізняємо гарантії від механізму захисту прав. На нашу думку, гарантії не можуть існувати окремо від механізму. Цікавою є думка І. Романюка, який зауважує, що гарантії та механізм є певною діалектичною єдністю, де гарантії є статичним, а механізм – функціональним, динамічним аспектом [7, с. 139]. Справді, механізм захисту соціально-економічних прав, включаючи у свою структуру гарантії, забезпечує їх реалізацію шляхом приведення в дію всіх процесів, умов, способів і засобів, які нормативно визначені.

Для правильного розуміння співвідношення означених понять варто з'ясувати сутність поняття «гарантії». У своїй науковій доповіді Ю. Шемшученко визначає гарантії прав і свобод людини та громадянина як зумовлені правовим статусом особистості, передбачені законодавством діяння або акти, які зобов'язані здійснювати або утримуватися від них суб'єкти гарантії для збереження наявних прав і свобод і забезпечення конкретної можливості їх реалізації суб'єктами цих прав і свобод [8, с. 42].

На нашу думку, цікавим і найбільш прийнятним є визначення Т. Заворотченко, котра розкриває гарантії прав і свобод людини та громадянина як передбачену Конституцією України й іншими законами спеціальну систему юридичних норм, принципів, умов, вимог і правових способів і засобів забезпечення, реалізації, охорони й захисту прав і свобод людини та громадянина з метою практичної їх реалізації [9, с. 29].

Проаналізувавши законодавство України, а також юридичну літературу, можна виділити низку ознак, притаманних нормативно-правовим гарантіям прав і свобод людини та громадянина, що розкривають повний їхній зміст:

1) загальність більшості гарантії прав і свобод людини та громадянина, тобто належність усім особам, незалежно від громадянства України;

2) нормативність – полягає в закріпленні гарантії у текстах нормативно-правових актів;

3) доцільність – характеризує можливість гарантії ефективно забезпечувати процес реалізації прав і свобод людини та громадянина;

4) еволюційність – виражається в можливості розширеного тлумачення правового змісту гарантії;

5) є втіленням справедливості – відповідають принципу «свобода одного не обмежує свободу іншого» [10, с. 61–62];

6) системність – усі гарантії утворюють певну систему – організацію груп, що діють доцільно в певній послідовності, яка виявляється у правовій системі конкретної держави;

7) фундаментальність – установлюють і захищають основні права й свободи людини, передбачені не лише Конституцією України, а й міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України;

8) безперервність дії – гарантії не припиняють свою дію, а існують постійно й застосовуються кожним учасником конкретних правовідносин;

9) значущість – гарантії прав і свобод особи пов'язують відносини між суб'єктами правовідносин (наприклад, між людиною та державою);

10) забезпеченість державою – держава створює загальні умови для реалізації гарантії і у випадку їх порушення можуть застосовуватись заходи державного примусу;

11) універсальність – гарантії поширюють свій вплив на всі сфери суспільного життя на всій території держави, незалежно від часу. Їх зміст і обсяг є однаковим для всіх осіб, котрі підпадають під юрисдикцію Основного Закону України;

12) пріоритетність – підкреслюється їх місцем розташування в другому розділі Конституції, а також відображенням у деяких міжнародних нормативних актах;

13) індивідуальність дії – поширення їх на конкретну особу за певних обставин [9, с. 34].

У статті, зважаючи на обмеження обсягу, ми не можемо розкрити більш детально всі вищеперелічені аспекти гарантії прав і свобод. Однак варто акцентувати увагу на такій ознаці, як формальна визначеність. Протягом останніх років стає все більш відомою доктрина «живої Конституції». Так, В. Кампо зазначав: «Суд має здійснити остаточний перехід до доктрини «живої Конституції», яка гарантує більш високий рівень вирішення правових питань» [11]. Цей принцип полягає в можливості перегляду рішень Конституційним Судом України. На практиці такими прикладами були рішення органу конституційної юрисдикції, прийняті в 2008, 2011, 2012 рр.

(справи про соціальні гарантії). Автор хоче звернути увагу на те, що норма-гарантія є усталеною у своїй формі у вигляді текстуального нормативного припису, а підходи до тлумачення змісту (те, що включає в себе ця гарантія) перманентно змінюються. Наприклад, право на охорону здоров'я, медичну допомогу, зазначене в ст. 49 Конституції України, є нормативним визначенням, яке не змінювалося з часу прийняття Конституції, а підходи до його тлумачення змінювалися. Такі рішення часто є політичними, економічно необхідними й можуть піддаватися перегляду Конституційним Судом України в силу постійних трансформацій суспільних відносин, зміни правосвідомості громадян, економічної ситуації в державі й світі загалом.

У доктрині конституційного права існують різні визначення нормативно-правових гарантії конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Найбільш удалим, на нашу думку, є визначення В. Погорілко, О. Слюсаренко. Науковці вважають, що нормативно-правові гарантії є специфічним правовим засобом забезпечення, реалізації, охорони й захисту прав і людини та громадянина; першочергового значення вони набувають за практичної реалізації суб'єктивних прав громадян, тобто нормативно-правові гарантії – це передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення прав і свобод людини та громадянина [12, с. 40].

Ми вважаємо, що за своїм соціальним призначенням і роллю в конституційно-правовому механізмі захисту соціальних та економічних прав гарантії діляться на норми-принципи (установчі); норми-гарантії (забезпечувальні); процесуальні норми; норми, які встановлюють юридичні обов'язки (зобов'язальні); норми, які встановлюють юридичну відповідальність (правозастосовні, охоронні).

Для того щоб розкрити зміст *норм-принципів* варто звернутися до теорії права. Так, О. Скакун *норми-принципи* називає установчими нормами. На її думку, це один із видів спеціалізованих норм, у яких сформульовано незаперечні вимоги загального характеру, що стосуються всіх або більшості інститутів чи норм галузі права. Норми-принципи, на відміну від принципів права, прямо закріплені в нормах права і становлять внутрішній зміст цих норм [13, с. 240].

Ст. 3 Конституції України може бути прикладом *норми-принципу*: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [14].

Значення *норм-принципів* як гарантів прав і свобод людини та громадянина полягає в тому, що вони відображають ступінь захищеності основних прав людини, міру свободи людей і їхніх об'єднань, взаємопов'язаність, єдність юридичних прав і обов'язків.

Норми-гарантії, або забезпечувальні норми – це безпосередньо нормативно визначені норми про соціальні й економічні права і свободи людини та громадян України, які містяться в ст. ст. 41–50 Конституції України.

Процесуальні гарантії. Процесуальні юридичні гарантії слугують формою реалізації відповідних матеріальних гарантії, визначаючи конкретні шляхи й методи їх здійснення в певних життєвих ситуаціях [10, с. 51]. Подібної точки зору дотримується В. Комарова, котра підкреслювала, що процесуальні гарантії – це не лише норми, які забезпечують застосування санкцій і розгляд спорів, а й норми, що встановлюють механізм реалізації матеріальних норм. Під процесуальними гарантіями автор розуміє норми, які регулюють процесуальний порядок і процедури практичної реалізації й виконання вже встановлених норм матеріального права [15, с. 277].

Для захисту соціальних та економічних прав і свобод людини та громадянина часто необхідно звертатися в різні інституції (держані й недержавні). Наприклад, у ч. 3 ст. 8 Конституції України зазначено: «Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується». Закріплене в Конституції право на захист є не лише важливою матеріальною гарантією забезпечення соціальних та економічних прав і свобод людини й громадянина, а водночас слугує відправним пунктом для закріплення інших видів юридичних гарантії, пов'язаних із реалізацією цього права, зокрема процесуальних та інституційно-організаційних. Найважливіші процесуальні гарантії захисту прав, в тому числі соціальних та економічних, закріплені в ст. 55 Конституції України.

Відповідно до ст. 55 Конституції України: «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» [14]. Конституційний Суд України в рішенні від 23 травня 2001 р. № 6-рп/2001 зазначив, що право на судовий захист належить до основних, невідчужуваних прав і свобод людини та громадянина й, відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України, не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Згідно з ч. 3 ст. 55 Конституції України: «Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Важливою процесуальною гарантією є також ч. 4 ст. 55 Конституції України: «Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна». А також у ч. 5 ст. 55 Конституції зазначено: «Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [14].

Юридичні обов'язки. Так, у ч. 1 ст. 50 Конституції України закріплюється право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та обов'язок держави на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Цьому соціальному праву особи кореспондує

конституційний обов'язок, зазначений у ст. 66 Конституції: «Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки» [14]. Також норми-гарантії, зазначені в ст. 42 (право на підприємницьку діяльність), ст. 43 (право на працю) і ст. 46 (право на соціальний захист), співвідносяться із конституційним обов'язком сплачувати податки і збори в порядку й розмірах, установлених законом (ст. 67). Варто також зазначити, що такий обов'язок зумовлюється правом вимагати від фіскальних органів, щоб ставка таких зборів відповідала нормам законодавства.

Серед конституційних обов'язків щодо економічних прав важливою є також норма ч. 4 ст. 41, у якій закріплюється обов'язок держави охороняти власність особи. Водночас у ч. 3 ст. 13 Конституції України прописано: «Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству» [14]. Зазначене положення Конституції означає, що власник зобов'язаний використовувати свою власність не лише у своїх інтересах. Власник повинен поважати інтереси інших соціальних суб'єктів. У ч. 7 ст. 41 Конституції України також наголошується: «Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі». На нашу думку, такі обов'язки для осіб, які реалізують своє право власності, є обгрунтованими, виходячи із її соціальної функції.

Юридична відповідальність. Останнім часом у юриспруденції спостерігається посилення інтересу до значення юридичної відповідальності як важливого елемента нормативно-правового механізму захисту прав. На нашу думку, юридична відповідальність визначає зміст і призначення інституту гарантій захисту соціально-економічних прав і свобод людини та громадянина. Як юридична гарантія відповідальність виражається в нормативному встановленні заходів юридичної відповідальності за порушення прав людини у вигляді застосування заходів державного або міжнародного примусу. Досліджуючи обов'язки, ми вже згадували про те, що в разі їх невиконання може наставати юридична відповідальність, яка виконує, по суті, штрафну функцію таких обов'язків.

Так, у ст. 44 Закону України «Про охорону праці» зазначено: «За порушення законів та інших нормативно-правових актів про охорону праці, створення перешкод у діяльності посадових осіб органів державного нагляду за охороною праці, а також представників профспілок, їх організацій та об'єднань винні особи притягаються до дисциплінарної, адміністративної, матеріальної, кримінальної відповідальності згідно із законом» [16].

Коротко розкриємо зміст кожного виду відповідальності.

Дисциплінарна відповідальність регулюється Кодексом законів про працю України й передбачає такі види покарання, як догана та звільнення. Згідно зі ст. 147, за порушення трудової дисципліни до пра-

цівника може бути застосовано тільки один із таких заходів стягнення: 1) догана; 2) звільнення [17].

Матеріальною відповідальністю передбачено відшкодування збитків, заподіяних підприємствами працівникам (або членам їхніх сімей), які постраждали від нещасного випадку чи профзахворювання. Такі збитки працівникам виплачуються на підставі ст. 36 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [18].

Важливою гарантією захисту соціальних прав є також п. 8 ст. 36 Закону, у якому йдеться, зокрема, що «відшкодування моральної (немайнової) шкоди потерпілим від нещасних випадків на виробництві або професійних захворювань і членам їхніх сімей не є страховою виплатою та здійснюється незалежно від часу настання страхового випадку відповідно до положень Цивільного кодексу України та Кодексу законів про працю України».

Адміністративна відповідальність – це відповідальність посадових осіб і працівників перед органами державного нагляду, що полягає в застосуванні до них штрафних санкцій. Умови притягнення до адміністративної відповідальності передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [19].

Особлива частина КУпАП установлює адміністративну відповідальність за порушення соціальних та економічних прав і свобод людини та громадянина. На нашу думку, склад таких правопорушень міститься в главах 5 (порушення в галузі охорони праці і здоров'я населення), 6 (правопорушення, що посягають на власність), 11 (у галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою), 12 (у галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, у галузі фінансів і підприємницької діяльності), 13 (у галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації) [19].

Кримінальна відповідальність за порушення соціальних та економічних прав і свобод людини та громадянина передбачена в Кримінальному кодексі (далі – КК) України. Конкретні склади злочинів містяться в Особливій частині КК України. Наприклад, у п'ятому розділі – злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина. Наприклад, ст. 175 КК України «Невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат»: безпідставна невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи іншої установленної законом виплати громадянам більш як за один місяць, учинена умисно керівником підприємства, установи або організації незалежно від форми власності чи громадянином – суб'єктом підприємницької діяльності, карається штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на строк до двох років, із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років [20].

Крім того, за порушення порядку здійснення господарської діяльності осіб може бути притягнуто до

господарсько-правової відповідальності. Відповідно до ч. 2 ст. 216 Господарського кодексу України: «Застосування господарських санкцій повинно гарантувати захист прав і законних інтересів громадян, організацій та держави, в тому числі відшкодування збитків учасникам господарських відносин, завданих внаслідок правопорушення, та забезпечувати правопорядок у сфері господарювання» [21].

Конституційна відповідальність на тлі інших галузевих видів юридичної відповідальності є менш дослідженою й часто взагалі не входить до переліку її основних видів, хоча її значення в забезпеченні реалізації, охорони й захисту прав і свобод особи не можна применшувати. На нашу думку, прикладом конституційної відповідальності в аспекті захисту прав і свобод, у тому числі соціальних та економічних, можна вважати визнання неконституційним акта чи його окремих положень, а також призупинення дії актів органів і посадових осіб державної

влади та місцевого самоврядування. Як приклад можна навести положення п. п. 7, 9, 19 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування». Наприклад, у п. 7 зазначено: «У разі незгоди сільського, селищного, міського голови (голови районної у місті ради) з рішенням виконавчого комітету ради він може зупинити дію цього рішення своїм розпорядженням та внести це питання на розгляд відповідної ради» [22].

Висновки. Отже, нормативно-правові гарантії захисту соціальних та економічних прав і свобод людини та громадянина характеризуються не тільки нормами-принципами, нормами-гарантіями, які містять вказівки на забезпечення цих прав, а й конституційними обов'язками і юридичною відповідальністю.

Водночас включення обов'язків і відповідальності в гарантії не порушує принципів свободи та правової держави, оскільки права одних осіб, що не закріплені обов'язками інших, не можуть бути реалізовані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рижук Ю.М. Конституційно-правові основи економічних прав і свобод людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Ю.М. Рижук ; Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана – К., 2012. – 18 с.
2. Волкова О.М. Соціальні права особи: питання теорії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О.М. Волкова ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2011. – 20 с.
3. Jeremy Waldron, Socioeconomic Rights and Theories of Justice, Public law & legal theory research paper series. Working paper no. 10-79, NEW YORK UNIVERSITY, November 2010, p. 31.
4. Шабайлов Д.В. Социально-экономические права в системе прав человека и гражданина / Д.В. Шабайлов // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3 «Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права». – 2007. – № 3. – С. 95–101.
5. Веприцький Р.С. Соціально-економічні права: до визначення правової природи / Р.С. Веприцький // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 32–37.
6. Гвоздева О.М. Социально-экономические права человека в современном конституционном праве / О.М. Гвоздева // Проблемы истории, экономики и управления : материалы межвузовской научной конференции преподавателей и студентов Омского регионального института. – Омск : Редакция «Омский научный вестник», 2005. – С. 136–151.
7. Романюк І. Щодо визначення поняття «гарантії прав особи» у контексті забезпечення державної безпеки / І. Романюк // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 10. – С. 138–140.
8. Теоретико-методологічні проблеми визначення юридичних гарантії забезпечення прав та законних інтересів громадян : [наукова доповідь] / керівник автор. кол. Ю.С. Шемшученко. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. – 56 с.
9. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Т.М. Заворотченко ; НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2002. – 222 с.
10. Магновський І.І. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / І.І. Магновський. – К., 2003. – 221 с.
11. Кампо В. Стан і перспективи запровадження європейських спільних демократичних цінностей в Україні: практика Конституційного Суду України / В. Кампо // Юридичний журнал. – 2013. – № 5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3994>.
12. Конституційне право України / за ред. проф. В.Ф. Погорілка. – К. : Наукова думка, 2000. – 732 с.
13. Скакун О.Ф. Теория государства и права : [учебник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с. – С. 198–240, 466–483.
14. Конституція України, прийнята на V сесії Верховної Ради України 28.06.996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
15. Таева Н.Е. Нормы конституционного права в системе правового регулирования Российской Федерации : [монография] / Н.Е. Таева. – М. : ООО «Проспект», 2015. – 424 с.
16. Про охорону праці : Закон України від 14 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 49. – Ст. 668 із унесеними змінами і доповненнями.
17. Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 12. – Ст. 120 із унесеними змінами і доповненнями.
18. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 28.12.2014 р. № 77-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 11. – Ст. 75.
19. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР). – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.
20. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25–26. – Ст. 131 із унесеними змінами і доповненнями.
21. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № № 18–22. – Ст. 144 з унесеними змінами і доповненнями
22. Про місцеве самоврядування : Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1997. – № 24. – Ст. 170.